

sokról és a közönségről szól. Szokatlan nyíltsággal ítéli el a Horthy-korszak érdemtelenül kegyelt színészeit: „handa-bandázó mester emberek tartják kézben a nagy szerepeket”, viszont elismeréssel adózik Ódry, Pethes, Jászai alakításának. Rosszallóan megjegyzi, hogy „Somlay most nincs a színház kötelékében”. (Somlay ekkor arra kényszerült, hogy külföldi filmszerepeket vállaljon.) „Kürthy József Macbeth-je hol van?” — kérdi szemrehányóan. — „Kürthy a leg-tömörebb, legércesebb shakespearei színész mellékszerepekben jelent meg egy párszor.”

A színházban Móricz mintha emlékezne az új közönségre, amelyről a Tanácsköztársaság alatt írt. Ezért szól ellenszenvvel, gúnyval erről a mostani közönségről: „Ez a közönség . . . egy elmúlt tündérvilág boldog nyugalmát éli ki” a shakespeare-i játékokban, „ahol jó, ami társadalmilag jó, rossz, ami társadalmilag rossz, ahol van úr és szolga, van felső és alsó rang”. „Ez a közönség az Athéni Timont (melyet Móricz Shakespeare legfelszabadultabb darabjának ítélt) nem fogja megtapsolni, ezt a darabot nem merik játszani.”

Móricz egyfajta „vaksága” így nyer megfajtást: akkoriban a Tanácsköztársaság fényei és azt követően az elborulás árnyai kergettek egymást írói érzékenységének sajátos prizmáján és innen a nagyon is érthető fénytörések, elszíneződések Shakespeare megítélésében. E tanulmányok értékeléseit, fájdalmát és lelkesültségét egyaránt a Tanácsköztársaság győzelmének és bukásának élményei táplálták.

TÓTH LAJOS

A VAJDA JÁNOS TÁRSASÁG ÉRTÉKELÉSÉHEZ

VÁLLALKOZÁS, SZEREP, ÖNISMERET

I.

Irodalomtörténeti összefoglalásainkban, kézikönyveinkben szűkszavú és ellentmondásos értékelés olvasható a Vajda János Társaságról; erről a komplex kulturális képződményről, mely 1926 és 1944 között működött.¹ Mi az igazság? Valóban kevésbé jelentős vállalkozás volt? S akkor hogyan lehetett a fasizálódás idején a haladó magyar kultúra utolsó mentsvára — ahogy a másik vélemény aposztrofálja?

A bizalmatlanság sokszor indokolt, ha valamilyen irodalomalatti,

¹ Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Akadémiai, Bp. 1963. I: 510., *A magyar irodalom története*. Akadémiai, Bp. 1966. 6: 30.

dilettánsok gyülekezetének látszó szervezetről van szó. A jelen esetben bonyolultabb a helyzet. Ugyanis a Vajda János Társaság a korszak legkiválóbbjait volt képes maga köré gyűjteni, másfelől tény az, hogy derékhada újságírókból, amatőr művészjelöltekből regrutálódott.

A hivatalos, az elfogadott művészeti életbe be nem jutott vagy be nem jutható — jó értelemben vett — dilettánsok fórumaként jött létre; később — a szintézis igényével — harmadik alternatívát kínált jobb- és baloldal helyett: meghirdette az európai művészek összefogását. Az illegális kommunista párt hatására ez a harmadik út eltért attól a „harmadik út”-tól, amit a népi mozgalom járt; a társaság kísérletet tett antifasiszta egységfront létrehozására, pontosabban: csatlakozott az ilyen irányú törekvésekhez. Mindamellet a társaság eszmei alaptónusa a csalódott kispolgáré volt; elvileg apolitikus álláspontra helyezkedett.

Madách, Vajda, Ady — ők voltak a Vajda János Társaság irodalomszemléletének meghatározói. Az irodalmi előadásokon kívül a zene, a történelem, a néprajz, az orvostudomány, a lélektan stb. hagyományairól és legújabb eredményeiről számoltak be. Az előadók nem kaptak honoráriumot; a csekély bevételi összegből fedezték a társaság kiadványainak, meghívóinak nyomdaköltségeit, a terem-bért, az apróbb-nagyobb adminisztrációs kiadásokat.

Egyszerre folyt itt népművelés és szak-újdonságok tudományos szintű propagálása, s ebben a szervezeti keretben mai ismeretterjesztésünk számos elemét fedezhetjük föl. Akadtak rossz írók és rossz előadók a társaság pódiumán, de ezekre nemegyszer „konspiratív” okokból volt szükség: sokan közülük befolyásos, a hivatalos rend szemében megbízható emberek voltak.

Az előadások nagy részének szövege nem maradt ránk; a társaság irodalmi kiadványai között kevés az értékálló. Mindez megnehezíti az objektív értékelést. Ehhez szeretnék az alábbiakban némi fogódzót adni; a komplex mérlegelés helyett egyelőre csupán a társaság irodalmi működését véve szemügyre. Újabb adatok birtokában vázolom a Vajda János Társaság történetét, előzményeit; a tevékenysége nyomán kirajzolódó Madách-, Vajda-, Ady-portré fő vonásait. Szólok olyanokról, irodalmárokról, irodalomszervezőkről, akik nyomtatásba mentett életművet jóformán nem hagytak maguk után: fáradásukat a csupán *eleven munkálkodás* tette mulékony emlékezetűvé. S köszönettel adózom tanáromnak, Mikó Magdának, aki a társaság ügyvezető elnökének, Plätz Rudolfnak hagyatékát, a társaság számos dokumentumát bepillantásra átengedte nekem.³

³ Nem hivatkozom külön jegyzetekben arra az anyagra, amely Mikó Magda birtokában van.

A Madách Társaság

Valószínű, hogy a vidéki amatőr irodalmi társaságok szerepe megváltozik a kiegyezés után, az urbánus és plebejus irodalom kettészakadásával. E társaságok között van nemesi-dzsentri, patriarchális intézmény, kaszinó, amely voltaképpen kevés kapcsolatot tart az irodalommal; akad olyan szerveződés, amely jelentékeny önképzőkori hagyományokat fejleszt tovább: a lateiner-réteg vezetésével és a kis- (vagy kül-) városi iparosság bizonyos fokú támogatásával-részvételével műkedvelő irodalmi tevékenységet fejt ki, másrészt pedig a klasszikusok emlékét ápolja. Az utóbbi típusba sorolható társaságokat — Schöpflin szavait kölcsönözve — részben „vidéki középiskolák tanári szobáiból” irányíthatták.

Tudjuk, e tanári szobák is küldtek aztán számos tehetséget, hogy a *Nyugat* „üssé őket az irodalom lovagjaivá”.³ Ebből is következik, hogy a *Nyugat* megindulása előtt — s ebbe a folyamatba helyezhetjük a vidéki antológia-vállalkozásokat — a társaságok pezsdítő-mozdító szerepe nagyobb volt, mint a későbbiek során. A másik olyan korszak, amely bizonyos megnövekedett jelentőségre emeli ezeket, a Tanácsköztársaság bukását követő periódus; s bár legtöbbször a forradalom és ellenforradalom együttes elvetése adja politikai koncepciójuk magvát, objektíve mégis a rendszerrel, a hivatalos-reakciós kultúrával való szembenállás fészkeivé, lehetőségeivé válnak. Ebben a korszakban egyébként a *Nyugat* szerepe is jelentékenyen gyengül.

Figyelembe kell vennünk egy másik ellentmondást is. Az új irodalom, a *Nyugat* — elsősorban Osvát irodalomszervezői gyakorlatában megnyilvánuló — szigorú mércéje a vidéki amatőröket sokszor elriasztja, noha éppen az ő körükben komoly igény mutatkozott az új irodalom kibontakoztatása és elfogadtatása iránt. A megbántott dilettáns gesztusait olykor a Vajda János Társaságban is észlelhetjük.

A Vajda János Társaság a maga előzményeit a *Nyugat*-mozgalom indulásával, a „Holnap Társaság” — ahogy Plätz Rudolf említi — létrejöttével hozza kapcsolatba; azzal a reneszánszsal, amely Vajda János jegyében kezdődött. Közvetlen elődje azonban a Rákosszentmihályi Ifjúsági Kör volt, melynek világirodalmi, filozófiai előadások, műkedvelő színházi estek alkották programját, az elmaradhatlan szalonzenekar közreműködésével. A peremvárosi értelmiség mellett a kisiparos réteg is pártfogolta, s a kör néhány tagja a helybeli *Új Nemzedék* publikációs lehetőségét is felhasználta. A lap gyakran

³ SCHÖPFLIN ALADÁR: *Magyar írók* — *Nyugat*, Bp. 1919.³ 112.

beszámolt a kör programjairól. Ebben a környezetben találkozunk Plätz Rudolf (polgári utónevén: Rezső) nevével. Ő a kör szíve-lelke. Legtevékenyebb munka- és szerzőtársa — egyébként sikeres amatőr-színész — György Lajos volt. Kettejük nagy munkabíráására épült a kör működése. Plätz Rudolf — adatainkat 1919. május 19-én írt, *Huszoney év* című vallomásából véve — Budapesten született, 1898. május 19-én. Apja cipőgyári irodafőnök volt. Gyermekéveiben mély vallásos élményeket szerzett. Reáliskolás korában beiratkozik a Regnum Marianum kongregációba, s 7 évig tagja a szervezetnek. Magányos gyerek, 14 éves korában „Odisseust, a Divina Comédiát és Faustot eredetiben” olvassa. Majd kereskedelmi iskolai tanulmányok következnek, s közben nagy hatású színházi előadások formálják. Unokabátyja „nyitotta meg” szemét: kapatta rá az orosz regények olvasására. „Az oroszok vetették el bennem a pessimizmus csíráit” — írja. Ibsen, Zola, Maupassant, Balzac megismerése jelzik szellemi érése újabb fázisait. Az érettségi után Bécsbe, Alsó-Ausztriába utazik. Ausztria, az Alpok népe a későbbiek során mind közelebb kerül szívéhez; néprajzának, irodalmának értője, ismertetője lesz. Vágya, hogy „művelt dilettáns, irodalomtörténész” váljék belőle — s ez az ellentmondásos ábránd irodalomszervezői működésének későbbi ellentmondásait is előrevetíti. Ekkor már hivatalnokként keresi kenyerét. Önvallomásában kivonatot közöl 1919. február 15-i naplójából, melyből kiderül, hogy tagja a Virradás Társadalomtudományi Társaságnak (— ez „az elsők között volt, amely csatlakozott a Nemzeti tanácshoz” — írja), tagja a szociáldemokrata pártnak, a Feministák Egyesületének, a Fejmunkások Országos Szövetségének, a Pénzügyi Tisztviselők Országos Egyesületének, s 18–19 éves kora óta hetenkint egyszer felolvas. A naplóban említett szervezetek egyike-másika a Vajda János Társaság csíráit is táplálta.

A Rákosszentmihályi Ifjúsági Kör 1919-ben Eötvös Tudományos és Irodalmi Társaság néven szélesíti működési terét. Itt már Marxról is hangzik el előadás — Farkas Imrétől —, a modern fizika tárgyköréből Riedl Frigyes ad elő, Barabás Ferenc Szabó Ervin emlékének áldoz. Plätz Rudolf pedig — egyebek közt — az „oroszkorról”, s *Próféta* címmel Tolsztoj, Nietzsche és Ibsen munkásságáról olvas fel. Ő a társaság alelnöke. Az ülések többnyire a Nagykaszinó különtermében voltak. Jelentősnek tűnik az 1919. február 16-i ülés, amelynek témája Ady Endre, s melyen szerepel Plätz is: a forradalmár Adyt méltatja.

Plätz Rudolf egyik — 1919 nyaráról való — tanulmány-töredékéből az egész társaság politikai álláspontjára következtethetünk. Látja, hogy a világháborút gazdasági érdekek robbantották ki, ám zavarossá válik fejtegetése, amikor a másik okot a kultúra perverzé és dekadenssé válásában sejtí, s a forradalmat csupán a háború reakció-

jának tartja. A német szociáldemokrácia árulásáról a világháború előestéjén azonban helyesen vélekedik. Forrásként mindehhez Gorkij egy könyvére hivatkozik (*Politische Betrachtungen über Russland*).

Plätz Rudolf politikai nézetének fejlődését figyelemmel kísérve képet kapunk egy réteg szellemi mozgásáról. Töretlennek induló radikálissá válását, balratolódását az 1919-es esztendő teszi problematikussá. 1918 őszén 150 galileistával éneкли együtt a *Marseillaiset*; üdvözli „a tisztító forradalmat”. Ám 1919-ben „az idealizmus szerinti” és a gyakorlati kommunizmus különbségét méri le, bár maga is a népörség tagja lett. Ezt a lelki küzdelmet hitelesen érzékeltetik vallomásos sorai: „Én proletár vagyok, annak kell lennem, mert aristokrata nem vagyok és polgár lenni nem tudok. De a proletár voltomnál erősebben vagyok — sok embernél határozottabban — intellectuel.” Keserű tapasztalatait csak tartósítják a zaklatások, amelyeket majd a Horthy-rendszer küszöbén szenved el. Átmenetileg állás nélkül kell vegetálnia.

A tragikus megrázkódtatás azonban nem csupán Plätz élménye, hanem jórészt mindazoké, akik az Eötvös Társaság vezetői, tevékeny tagjai voltak. E közös élmények még az egyre keményedő oppozíció, az antifasiszta szellemi harc éveiben — a harmincas-negyvenes évek fordulóján — is élnek bennük, s a kiábrándulás, a munkásosztály iránti bizalmatlanság hangulatát ébren tartják. Mindezekből egyenesen következik az, hogy fokozódik a társaság irodalmi jellege: illetőleg: a szorosabban vett politikai problémák irodalmi kérdések mezében vagy margóján jelentkeznek. Így érkezünk el a Madách Társasághoz, amely közvetlen elődje a Vajda János Társaságnak.

Madách Imre nevét a múlt század utolsó éveitől csupán néhány szervezet választotta iránymutatóul, útjelzőül. 1899-ben Kuncz Aladár és Laczkó Géza — osztálytársaik, barátaik összefogásával — Madách-kör néven irodalmi egyesületet alapítanak.⁴

1906-ból maradt fenn a besztercebányai Madách-Társaság évkönyve. A társaság első nyilvános ülése 1904-ben volt; programján felolvasások — tanulmányok, versek stb. — szerepeltek, a tagok munkáiból. Ezek sorában figyelemre méltó Vidacs Aladár Madách-tanulmánya.⁵ S Madách nevét viseli a tízes évek egy szabadkőműves páholya is, ám működésében a névadó szelleme nem fedezhető fel.

A budapesti Madách Irodalmi és Művészeti Társaság tevékenységéről 1921-ből vannak az első adatok, de fellendülése a Madách-centenárium idejére esik, 1923-ra. Az erős Ady-hatás ekkor ötvöződik össze egy határozottan körvonalazódó Madách-konceptióval. A társaság későbbi törekvéseit, eszmei bázisát anticipálja az a tanul-

⁴ POMOGÁTS BÉLA: *Kuncz Aladár* — Akadémiai, Bp. 1968. 12.

⁵ *A besztercebányai Madách-Társaság első évkönyve*, Bbánya, 1906.

mány, amelyet Plätz Rudolf 1920. november 20-án olvasott fel *Új utakon* címmel, György Lajos szerzői estje bevezetőjeként. A 20. század fő jegyeit véleménye szerint a naturalizmus bukása, a szimbolizmus uralma, „az irrationalizmus elismerése” határozza meg. A kultúra elemei közt faji és kontinentális-internacionális összetevőket tart számon, ám ugyanakkor elveti az internacionális irodalom lehetőségét. Magyar művészetet követel Bartókra, Szinyeire stb. hivatkozva. Úgy véli, hogy hazai kultúránk „félkultúra”, mert sem nyugat, sem kelet színvonalát nem éri el. S fontos megjegyzéseket tesz a polgárságról, mely mint „számbeli és intelligenciai fölényben levő osztály, diktáló hatalom lehet”; egyelőre azonban a művészet hazai válsága éppen a polgárság bűne. Nyilvánvalóan látszik itt az a téves koncepció, amely a munkásosztály negligálásán, alábecsülésén alapul, s hamis és káros illúziókat táplál a demoralizált és kaotikus középosztály, a polgárság iránt. A magyarság „nagy ütköző pontjait” Plätz „a falu és város, szociális haladás és konzervativizmus, föld és uraság” – igen jellegzetes! – antinómiáiban látja.

A Madách Társaság – Plätz Rudolf 1927-ből való felolvasása szerint – „a fiatal frókat és művészeket, a merészen és megalkuvás nélkül előretörőket, a maguk – és, ha mód adatik rá, a közvélemény – számára mindent átértékelőket foglalja magába”. A 19. század romantikus forradalmát tekinti példát adó előzmény-korszakként. Ebben a programban új elem az, hogy a társaság immár a szélesebb nyilvánosság megszerzését is célul tűzi, ki akar törni az elzártág kereteiből, szóhoz akar jutni; később akár azon az úton, hogy maga teremt publikációs lehetőségeket. Ez a célkitűzés olyan fiatal frókat is érdekel, akik nemrég már – a *Nyugat* második nemzedékének tagjaként – az elismert irodalom sáncai mögé kerültek, ám hamarosan egy nemzedéki folyóirat terveit kovácsolják. Közülük elsősorban Szabó Lőrincet kell megemlítenünk, de a *Nyugat* munkatársai közül ott találjuk a társaság körül Sárközi Györgyöt és Szedő Mihályt is. A közeledés és az elszakadás mozzanatát észleljük a „tovább osvátosodó” *Nyugat* (Plätz Rudolf kifejezése) és a Madách Társaság kapcsolatában. Az ellentmondásos viszony bizonyítéka az is, hogy előadást tart körükben Molnár József (*A modern líra ősei*, 1922), a *Nyugatot* többször támadó *Magyar Írds* munkatársa.

A Madách Társaság történelem-, társadalom- és irodalomszemlélete 1922 táján már igen határozott formában nyilvánul meg. Plätz Rudolf elnöki megnyitója a társaság 1922. március 15-i ülésén markánsan összegezi az alapelveket. Részben korábbi nézeteit ismétli el, s arra a következtetésre jut, hogy 1848 óta Magyarország előregedett; kivesszett az a „nemes, nagyszerű matéria”, amelyet naiv lelkesedés jellemzett. A mai magyarság „degenerált, histerikus keveréke a tunya keleti és az idegéletben perverz lett nyugati fajoknak”. Szemére

veti korának, hogy meghamisította a történelmet; 1848-ét is, amely nem szabadságharc volt, hanem forradalom. (Ez a gondolat a harmincas években újból megfogalmazódik, a népi írók vitái során.) Ugyanakkor Plätz — ahogy elvetette az internacionális irodalmat — az internacionális forradalmat is megtagadja; szembeállítja a trikolort a vörös zászlóval. Az arisztokráciával szemben az „intelligens középosztályt”-t, a lateinereket, a polgárságot, a parasztságot akarja a nemzeti lobogó alatt felvonultatni. Tehát a proletariátus ismét számításon kívül reked.

A magyar társadalmi helyzet olyanfajta kritikája, amely kelet és nyugat között megrekedt állapotokat észlel, rokon azzal a koncepcióval, melyet Ady Endre formált meg. A társaság szemléletét kezdettől fogva erősen befolyásolta Ady hatása. Plätz 1922-ben egész vallomás- és esszéciklust ír Ady költészetéről, melynek lényegét helyesen értelmezi; ám sajátos átrajzolás az Ady-portrén az, hogy lírája az „úriproletariátus” tragikumát örökíti meg. 1923. január 27-én Ady-émlékműsort tart a társaság, s erre tervezte Plätz Rudolf *A halhatatlan Ady* című előadását. Adyt mint nagy szintézis megalkotóját értékeli, „szimbolikus-romantikus költő”-nek tartja, a teljes élet tolmácsának. Mint szimbolistát, Dante értékrendjére emeli. (Ez a gondolat — Plätzre való hivatkozás nélkül — Ady születésének 90. jubileumán újra megfogalmazódott.) Plätz némileg szerelem-központú életművet látta az Adyéban, s nemcsak az emberiségének, hanem az individualizmusnak is harcosává teszi. A „legintimebb művész, a legszentebb szépségek muzsikusa” — állapítja meg továbbá, nem szerencsés, nem Adyra szabott ítélettel. A szerelem-központú beállítás majd a társaság által kialakított Vajda-képre is jellemző lesz. A Madách Társaság névválasztása nem tűnik indifferensnek: állásfoglalás volt. A kör Madách-értékelésének alapvonalait ismét Plätz Rudolf elnöki megnyitója nyomán vázoljuk. Madách — írja — „nemcsak a maga nemzetének egyik legnagyobb elméje, de a világ, az emberiség fejlődésének is büszkesége”. (Minduntalan megmutatkozik, hogy a társaság eszmerendszerében szó sincs az internacionalizmus — mai értelemben vett — tartalmának, lényegének teljes elvetéséről; az ellene való tiltakozás a bukott magyar kommün idejéből s az utána támadó csalódások terméke.) Madách — folytatódik Plätz méltatása — egzakta és irracionális volt egyszerre. A Tragédia „világirodalmi jelenség, nemcsak a legmélyebb filozófiai gondolatár, hanem művészi műretek”. S Madáchban is valami szintézis megvalósítóját szemléli: „nemzetközi kultúráltsága izzó magyarsággal jár karöltve, szabadság, haladás imádó, istenhívő a vallás formalitásai nélkül és individualista (akár fentebb Ady — K. Zs.) a szó legnemesebb értelmében.” Az 1922 húsvét vasárnapján rajzolt Madách-portré tehát — s nem mindig indokolatlanul — a korábbi Ady-kép

néhány vonását ismétli meg. Madách aktualitása az a szempont, amely még inkább igazolja a névválasztás következetességét, mert — Plätz szerint — a költő „megállapításai, szenvedései a mára is vonatkoznak”, a világháború utáni magyar ipar és kereskedelem szomorú londoni vásárjára. Ugyanez az aktualizálás jellemzi Kárpáti Aurél tizenkét esztendővel később kelt esszéjét, mely a technokrácia uralmát, a „kepleri ember” prostitúcióját panaszolja fel korának, a madáchi pesszimizmus nyomán.⁶

3.

A Vajda János Társaság

A Vajda János Társaság kiadványai hivatalosan 1926-tól kelteznek a szervezet működését. Valójában azonban már 1924-től akadnak dokumentumok a társaság tevékenységéről. A Madách Társaságból való átmenet nem járhatott lényegi változásokkal; terembérleti problémák miatt az előadásokat másutt tartották, gondosabb szervezeti szabályzatot alkottak, kiegészítették és rögzítették a tagság létszámát stb. A közelgő Vajda-centenárium jó alkalmat ígért bátorodó és egyre haladóbb programjukkal való előállásra, a közvélemény figyelmének megragadására.

A tagság eszmei fejlődése meggyorsult: sokuk közvetlenül tapasztalta a válság hatásait (Plätz például banktisztviselő volt). Az 1924. november 2-i elnöki megnyitó a társadalmi helyzet elemzésére vállalkozik. Plätz megállapítja, hogy „az ezerkilencszáztizennégytől fejlődő nemzedék vezető elv, meghatározott eszme és világszemlélet nélkül maradt”. A világháborút olyan korszak váltotta fel — fejtegeti tovább —, amelyben „a forradalmak és az utánuk következő restauráció jelszóáradata, a tömegpszichózisra alapított ideológiák járták szörnyű vitustáncukat”. S — számunkra mégsem meglepő módon — mindebből arra a következtetésre jut, hogy „a Társaságnak pontosan kifejezhető iránya és programja nincs és nem is lehet”. Ezek a szavak szinte végzettszerűen megsabták a Vajda János Társaság útját s értékelését is: csak e program *ellenére* válhatott volna belőle igazán jelentős intézmény. Plätz Rudolf megnyitója európeai magyar kultúrát sürget, s expozéjában megjelenik a „közös emberszigetre” menekvés, a kivonulás — igazán jellegzetessé csak később váló — motívuma. Úgy véli, a politikai és felekezeti kérdés, a kenyérgond problémája nem tartozik a társaság illetékességi körébe. Programjukból hiányzik a kelet felé tekintés mozzanata; szemléletük alapvetően Nyugat-Európa-hoz kötődik.

⁶KÁRPÁTI A.: *Tegnaptól máig* — Szépirodalmi, Bp. 1961. 81–86.

1925-ben a gazdasági körülmények további súlyosbodása mégis bizonyos hangváltásra készíti a társaság programadóit: felfigyelnek a munkanélküliségtől nyomorba süllyedő ipari munkásságra, de főképp a középosztály kilátásai töltik el őket aggodalommal. 1926 áprilisában a rendőrség betiltja Gergely Sándor szereplését, aki *Ezer holdak partján* címmel szándékozott előadást tartani a Vajda János Társaságban.⁷ Ebben az évben a társaságba 10 neves tiszteletbeli tagot választanak, 15 levelező tag révén kapcsolatot teremtenek a vidék irodalmi gócpontjaival, s levelező tagok támogatják a társaság munkáját Párizsban, Milánóban, Pádovában, Bécsben, Berlinben, Prágában, Temesvárott.

1926–27-ből további adataink vannak a társaság programját, működési elvét illetően. Plätz Rudolf – ügyvezető elnökké választása után, az alapszabályt idézve – leszögezi, hogy a társaság célja „a mostoha gazdasági és társadalmi viszonyok miatt még nem teljes mértékben érvényesült magyar írókat, művészeket és az őket támogatókat szigorúan exclusív társaságba tömöríteni és ezzel oly érdekközösséget teremteni, amely egyrészt mint az egyetemes kultúra minden fontosabb jelenségének figyelő szerve, a kultúra elmélyítését szolgálja, másrészt a tagoknak utat segít a nyilvánosság előtt való eredményes munkássághoz”. Elítéli az „undorító dilettantizmus”-t, s újabb koordinátákkal határozza meg a társaság célkitűzését: „A századeleji vajúdasban, a háború alatti és utáni eltolódott társadalmi rendben, világnézeti chaosban kitermelődött új embertípus új problémáinak, világnézeti küzdelmeinek felismerése, az irodalom, művészet és tudomány új irányainak kritikai meghatározása; ez a Társaság feladata.”

Az „etikus, minőségi művészemberek szövetségé”-nek azonban hamarosan komoly ellentmondásokkal kell szembenéznie. Már 1927-ben látniuk kell ellenségeik sorában az „álhírlapírók” mellett az „álvajdatagok” tevékenységét, s az elnöki megnyitó kénytelen bevallani: a nyilvános üléseken „nem mondhatjuk el azt, amit akarunk, hanem amit el lehet mondani”.

A társaság gépezete mégis lázas mozgásba jön. Képzőművészeti tárlatot tartanak, vendégelőadót küldenek az egyetem szociálpolitikai intézetébe, eleget tesznek a szociáldemokrata párt meghívásának. Előkészítik Ady születése 50. jubileumának megünneplését, a kísérleti színpad a meghívott Herwarth Walden egyfelvonásosait próbálja (ez a kötődés a német expresszionizmushoz a társaság irodalmi produktumaiban ritkán érvényesül); a mecénásokat nélkülöző korban a maguk erejéből könyvsorozat kiadását kezdeményezik. 1927-ben teremtenek kapcsolatot a Szabadegyetemmel, közös tagok révén a debreceni Ady Körrel; megszervezik a képzőművészeti alosztályt.

⁷ Pesti Napló, 1926. ápr. 17.

Egyre több az ingerült-szenvedélyes kirohanás a „korrupciós irodalmi élet”, a könyvkiadói politika, a formában szerintük újat adni nem tudó Ady utáni nemzedék ellen. Ez a harc kétfrontos: „izoláltan állunk — konstatálja Plätz Rudolf józanul —, nem barátunk az ún. hivatalos irodalom, lenéznek az izmusok hívói.” S ugyanez a tanulság a közönséget, bázisukat illetően: „Széles társadalmi rétegekre nem számíthatunk (. . .) a proletariátus vár, egyelőre csak a tendenciózus irodalmat fogadja el.” A társaság légiüres térben hadakozik; hiába utasítja el „azt a nacionalizmust, amely elzárkózik az európai összhang előtt”, mert megtagadja „az egyéniséget lebélykező internacionalizmust is”. Ily módon egyelőre csak deklaratív lehet az az „áthidalhatatlan szellemi szakadék”, amely — Plätzék szerint — a Szent István Akadémiától s a hasonló intézményektől választja el a Vajda János Társaságot. A társaság Vajda-kultusza, s a társaság megszilárdulása is Rubinyi Mózes tevékenységével kapcsolatos. Rubinyi Vajda-tanulmányai adják meg a társaság Vajda-értékelésének alaptonusát. A Madách Társaság több tagja Rubinyi tanítványa volt, s az ő „becsületes szavai zengtek bennük tovább a matúrán túl is”.⁸ Vajda János emlékezetének 1927-től kezdve számos alkalommal szenteltek ülést; ezek sorában kiemelkedik az a programsorozat, amelyet 1934. május 27-én bonyolítottak le a váli erdészlakban. Rubinyi Vajda-konceptióját most nem szükséges részletesen ismertetnem; csupán azokat a mozzanatokat érdemes szemügyre venni, amelyek a társaságban kialakított Vajda-portré egyéb részleteivel is kapcsolatosak.⁹

Rubinyi Vajda „hazafias pesszimizmusá”-t hangsúlyozza. Megállapítja, hogy a költő általában nem reagált múltó aktualitásokra, s elég fontos szerepet tulajdonít katolikus hitének. A legizgalmasabb elvi kérdés azonban Vajda politikai magatartásának értékelése. Rubinyi „szertelenség”-nek ítéli azt, hogy Vajda valamiféle „kommun-rendszert” képzel el a világ számára. Helyesen mutatja ki azonban Vajda objektív hazafiságának jegyeit, érez rá a költő haladó gondolkodására, hiszen „Kemény szavakkal ostromozza a nem-magyarral szemben való korlátolt elfogultságot”. Érdekes megfigyelése továbbá — s ez némileg összecseng Kárpáti Aurél koncepciójával —, hogy „a speciális *relativitás* elve” is felbukkan Vajda gondolatrendszerében. Ez az észrevétel azonban mintha inkább a 20. század jelentőségét akarná tompítani, tehát a jelen kor burkolt kritikája. A mával szembeállítás dominál abban az összegezésben is, amellyel Rubinyi így jellemzi Vajda hazafiságát: „Hazáját szerette, de a régi, becsületes módon, nem a jelszavas hízelgés mézesmadzagával, hanem a becsü-

⁸ RUBINYI MÓZES: *Emlékezések és tanulmányok* — Gondolat, Bp. 1962. 172., valamint úő: *Kárpáti Aurél* — *Literatúra*, 1926. jan. 15., 22.

⁹ RUBINYI M.: *Vajda János* — *Ethika*, Bp. 1922. 43, 50, 52, 134, 54, 61, 84.

letes és igazságos kritika ostorával.” Rubinyi szerint ez a hazafiság Arany és Petőfi hagyományaiból kiindulva vág magának önálló csapást. 1926-ban, a társaság ünnepi ülésén áll elő Rubinyi azzal a javaslattal, hogy teremtsenek „erkölcsi és anyagi alapot” Vajda művei „kritikai, végleges, teljes” kiadására.¹⁰ Javaslata azonban anyagi fedezet híján nem kerül megvalósításra. Rubinyi egy későbbi – 1933-ban megjelent – tanulmánya nem tudja mire vélni Vajda idegenkedését a „hallatlan gazdasági fejlődés kontúrjai”-t jelző kiegyezés iránt.¹¹

A Vajda János Társaságban megrajzolt Vajda-kép nem pontosan illeszkedő részekből összeállított mozaik hatását kelti. Ezt igazolja Rubinyi elmarasztaló kritikája, mellyel Pásztor Árpád Vajda-életregényét (*Gina és Rozamunda*) méltatja, s csupán néhány új adat publikálásáért dicséri a szerzőt.¹² Kétségtelen, hogy Pásztor ábrázolásában Vajda banális módon vélekedik a világ eseményeiről s így az olvasó aligha talál magyarázatot a Vajda költészetében és publicisztikájában megmutatkozó politikai élclátásra. Nem tudja Pásztor elhithetően adni a nagy Vajda-versek genézisét sem. Néhány sikerültebb rész-mozzanat mellett csupán a Függelék tanulságos: Pásztor szerint Vajda költészete „végül is Adyhoz és a modern magyar lírához vezetett. Minden szenvedélyesség nélkül megállapíthatjuk, hogy az a vita, amely »az irodalom kettészakadásáról« ma is aktuális, volta-képpen Vajda János fellépésével kezdődik.”¹³

A társaság 1934. november 22-i ülésén Móricz Zsigmond is tartott előadást Vajda Jánosról, *A tragikus költő* címmel. Vajdával kapcsolatos véleményét egy korábbi cikke alapján körvonalazhatjuk, melyet éppen Pásztor Árpád könyvéről írt. Móricz Vajda életművének bizonyos „kiszűttatlanság”-áról beszél, szót ejtve tehát olyan problémáról, mely a Vajda János Társaság előadásain általában valószínűleg említetlen maradt: nála az egyoldalú dicsőítés helyett a közelítés kritikai mozzanata kap hangsúlyt.¹⁴ (Móricz Vajda-értékeléséhez adalékot nyújt *A fátyla* is, melynek szereplői egy helyütt Tiszát bíráló szavakkal említik, amiért a magyar nemest nem szoktatta rá a munkára. S ez a kritikai tónus rokon a Vajdával.)

A társaságban elhangzó előadások többnyire Vajda pályájának tragikumát nyomatékosítják; magányosságáról (Földi Mihály), pesszimizmusáról (Pünkösti Andor, Sós Endre) beszélnek. Mindez a jelennel való szembenállás attitűdjét mutatja.

¹⁰ RUBINYI M.: *Egy magyar könyvkiadói probléma* – Literatúra, 1926. július, 22–23.

¹¹ RUBINYI M.: *Vajda János* – a hírlapíró. A Sajtó, 1933 április, 104–105.

¹² RUBINYI M.: *Pásztor Árpád: Gina és Rozamunda*. Itk, 1927. 285–86.

¹³ PÁSZTOR Á.: *Gina és Rozamunda* – Dick Manó kiadása, Bp. (é. n.) 360.

¹⁴ MÓRICZ ZS.: *Gina és Rozamunda*. Pásztor Árpád regénye Vajda Jánosról – Magyarország, 1927. máj. 22.

Az általában túl pozitív Vajda-értékelést az egyoldalú vatesz- és zseni-kultuszt árnyaltabb véleménnyel egészíti ki — Móriczéhoz némileg hasonlóan — Németh László. *Vajda János nyomain Václban* című előadását csak néhány vonatkozásban rekonstruálhatjuk, ha összekeressük Vajdára vonatkozó megnyilatkozásait. *A Nyugat elődei* című — 1932-re keltezett — tanulmányából indulhatunk ki. Vajdát ebben Ady elődjének, rokonának tartja; az első magyar költőnek, „akinek a verseiből a végokok egész rendszerét lehet kihámozni”. Korának úttörője, másfelől pedig magányosságában „egyike a legidőtlenebb magyar költőknek”.¹⁵ Komolyan veszi mint költőt s mint filozófust. Más tanulmányaiban mintha ez a kép elfogultabban rajzolt vonásokkal egészülne ki. „Egy alacsony kor reprezentáns szellemének lenni még nem alacsonyság — írja 1935-ben, egy évvel előadása után —, amint nem okvetlen nagyság egy alacsony kor ellenzékében állani. Arany János a kiegyezés körüli világnak minden világfélelme ellenére is egyik jelképes megszemélyesítője volt, mégis sokkal nagyobbnak tartom őt Vajdánál, aki annak a silányodó évtizednek elszánt ellenzője.”¹⁶ S bizonyos fokig Vajdára is alkalmazhatónak látszik az a magatartás-típus, amelyet Németh — Görgeyről szólva — „a romantika önbírálatá”-nak nevez.¹⁷ Éppen Görgey kapcsán kell hivatkozzam Plätz Rudolf véleményére (aki Vajdát mint „A ma poétájának őse”-t értékeli). A harmincas években a hivatalos történelemszemlélet rehabilitálta Görgeyt, s ezzel a kiegyezést is megóvta minden támadástól. Plätz szerint azonban „A restauráció gyakran aljasabb, mint a forradalom, a restauráció perverz pihennivágása, magára erőszakolt süketsége és vaksága a forradalom durvaságainál is elvetemültebb”. S ebből egyenesen következik, hogy 1867-et nem fogadja el: Deák szerinte „Európa legbecsületesebb embere és legnaívabb balekje” volt.

A Vajda János Társaság előadói tehát — legalábbis Vajdáról szólva — elvetik a kiegyezést; az 1867-es helyzetet saját koruk gazdasági és politikai nyomorúságaival rokonítják. Ez az álláspont hasonló ahhoz, amit a népi írók, a *Válasz* munkatársai alakítanak ki majd.

A társaság sajátosan szolgálta Vajda megismertetésének ügyét, amikor 1929-ben a bécsi rádióban német nyelven propagálja a költőt, s Vajda néhány verse is elhangzik, német fordításban. A társaság figyelemmel kísérte — s elő is segítette — Vajda eszperantó nyelvű kultúrát is.

¹⁵ Kötetben: NÉMETH L.: *Az én katedrám* — Magvető és Szépirodalmi, Bp. 1969. 647., stb.

¹⁶ NÉMETH L.: *Kiadatlan tanulmányok* — Magvető, Bp. 1968. I : 529.

¹⁷ NÉMETH LÁSZLÓ Munkái: *Negyven év* — Magvető-Szépirodalmi, Bp. 1969. 45. A társaság Vajda-képére hatással volt PALÁGYI LAJOS is (könyve: *Vajda János emlékezete*, Bp. 1897.); előadást tartott Gina költőjéről 1932. ápr. 21-én.

1930 táján egy időre megszűnik a társaság, ám hamarosan újra-szerveződik. Egy 1931-es kiadvány szerint a társaság elnöke Kárpáti Aurél, ügyvezető elnöke Plätz Rudolf, főtítkára dr. Tábori Pál. Az elnöki tanács tagjai: Földi Mihály, Pásztor Árpád, Frank Frigyes, Pünkösti Andor, Vaszary János, Hont Ferenc, Sós Endre. Itt kell megjegyeznünk, hogy — főképpen a harmincas évek közepétől — a társaság munkájára nagy hatással van az illegális kommunista párt, amely a háttérből sugalmaz, irányít; egyes tagok révén közvetlen személyi összeköttetést teremtve.¹⁸

A rendes tagok közül Erdélyi József, Komlós Aladár, Lányi Viktor, Radnóti Miklós, Sárközi György, Szabolcsi Bence, Turóczi Trostler József, Bálint György, Fodor József, Berczeli A. Károly, Szabó Lőrinc említendő elsősorban, de a névsor — későbbi kiadványok nyomán — bőségesen kiegészíthető a „második” és „harmadik” nemzedék jeles reprezentánsaival.

A vezetés tengelyébe tehát Kárpáti Aurél került, aki — Rubinyi Mózes szerint — „1930 óta rendbeszedte e társaság szénáját és egyszerűen az ország számottevő tényezőjévé szervezte”.¹⁹ A Vajda János Társaság társadalmi szerepére tett hízelt megállapítás némi-képp érvényét veszti, ha szembesítjük a társaság — jegyzőkönyvekben feltáruuló — önismeretével. Éppen Kárpáti kényszerül arra, hogy az 1932. november 17-i vezetőségi ülésen kérje a tagokat: „járjanak el az előadásokra”; s hiányolja, hogy „a hatalmas szellemi, irodalmi munka mellett a Társaságnak nincs belső élete”. A hozzászólók így módon hártják el a bírálatot: „a tagok legnagyobb része újságíró, akik éppen este vannak elfoglalva, másrészt az általános fáradtság és gazdasági válság okozta kedvetlenség itt is érezteti hatását. Ez ellen akciót nem lehet indítani.”

A belső ellentmondásokat jelzi az is, hogy 1936-ban — személyeskedő csetepatéval — felbomlik az 1934 óta működő Collegium Musicum, a társaság zenei tagozata. Az 1936-os mérleg sem teljesen megnyugtató. Egyfelől Vajthó László összeállításából kiderül, hogy 10 év alatt a társaság programján 259 előadás, 36 előadóst, 14 zenei előadás, 3 vitaest szerepelt — összesen 312 alkalommal, s ez mintegy 18 000 résztvevőt jelent; másfelől Plätz Rudolf ügyvezető elnök programbeszéde a kritikus önismeret újabb bizonyítékát nyújtja: „oda jutottunk, hogy egyes — igen nagynevű — előadók rég megjelent munkájukat olvassák fel. Az frók nem azzal jönnek ide, amivel jönniök kellene, és a közönség — melyet joggatlanul becsülünk le — megérzi ezt és érdeklődésük csökken.” Említést tesz a társaság anyagi gondjairól, mely következtében a fiatal frók alig jutnak pódiumra;

¹⁸ TOLNAI GÁBOR közlése, 1969. dec. 30-án.

¹⁹ RUBINYI M.: *Kárpáti Aurél*, i. b.

s az előadásokkal kapcsolatban koncepcionális kifogása is van: bennük nem kap nyomatékot „az Új Európa, és ebben az új ember helye és szerepe”. Láthattuk, hogy ezek a problémák a társaság fennállása óta — többé vagy kevésbé nyíltan — felszínre kerültek.

A Vajda János Társaságban folyó előadói tevékenységet részletekben minden szinte lehetetlen elemezni, már csak azért is, mert az előadások szövege többségében nem áll rendelkezésre. Még a társaság kiadványai sem biztosítják a pontos áttekintést, legfeljebb némi bepillantáshoz nyújtanak segítséget.²⁰

Az ismeretterjesztés, a műveltségemelés — és némileg: frontteremtés — e szerteágazó rendszerében egységes koncepciót felfedezni nem könnyű feladat. A Vajda János Társaság elsősorban a középosztály megnyilvánulása volt. Előadásain gyakorta beszéltek az új Európáról — főképp a húszas évek második felében —, melynek egységét a különböző országok művészeinek nyugat-központi összefogásával képzelték elősegíteni. (Bár mutatkozott nyoma a Balkán és Kelet-Ázsia iránti érdeklődésnek is.) 1930–31 táján egy vendég előadó hosszasan fejtegeti Páneurópa gondolatát, mely Svájcot tekinti modelljének. Svájc példáját szélesebb alpra akarja vonatkoztatni, s a tervezet Anglia és a Szovjetunió figyelmen kívül hagyását javasolja. (Az utóbbit nem csupán politikai, hanem földrajzi megfontolásból is mellőznék.) Ebbe a koncepcióba belopakodik a népszavazáson alapuló terület-revizíó óhaja is, s az előadó Páneurópát az USA méltó ellenlábásának jósolja. A terv illuzórikus zavarosságát nem mentik a benne helyel-közzel fellelhető demokratikus mozzanatok (a gyarmati népek önrendelkezési jogáról stb.).

Az „európai” tehát nem József Attila-i értelemben vett kifejezés a Vajda János Társaság szóhasználatában, s láttuk azt is, hogy az „internacionalizmus”-nak is kellemetlen csengése van ebben a környezetben. E fogalmak pozitív átértékelésére csak a harmincas-negyvenes évek fordulóján mutatkozik érdemleges törekvés. Egy korábbi — dolgozatomban idézett — megnyilatkozás „áthidalhatatlan szellemi szakadék”-ot jelzett — legalábbis elvileg — a Vajda János Társaság eszméisége és a katolicizmus között. 1932-ben — Sík Sándor előadását bevezetve — Plätz Rudolf már „szövetségst remél” a katolikus szemléletű irodalomban és tudományban, hogy közös erővel felrázhasák „a letargiába süllyedő” magyar szellemiséget. (Ugyanakkor Plätz helyesen látja, hogy a hazai katolikus irodalom és tudomány szerepe-színvonala nem üti meg a nyugat-európai mértéket.)

Nem hiányoznak azonban olyan erőfeszítések sem, amelyek valamilyen szellemi egységfront kialakítására irányulnak. 1931-ben — két

²⁰ Ezek a kiadványok: *Tíz év a magyar kultúra szolgálatában* (1936), *Tízennyolc év a magyar közművelődés szolgálatában* (1943).

alkalommal is — a Vajda János Társaság képviselői részt vesznek az Ifjú Demokraták Országos Szövetségének vitaestjein; 1938-ban közös programot szerveznek a harmincas évek folyamán jelentős progressziót teremtő Szeged városával. A Vajda János Társaság vezetőségében is egy ideig helyet foglaló Radnóti személyében ez a kapcsolat eleve adott, s más „szegedi fiatal” — Tolnai Gábor, Ortutay Gyula, Hont Ferenc — is tevékeny szerepet játszott a társaság életében.

Újszerűek és máig hatóan tanulságosak voltak a társaság előadás-sorozatai. 1927–28-ban zajlottak az „Európa új szellemi áramlatai” című sorozat programjai. A ciklusban — Plätz Rudolf elnöki megnyitója szerint — „majdnem minden világszemlélet (. . .), majdnem minden nézőpont porondra lép”. Ez a demokratikus-pluralista fel fogás lehetővé teszi, hogy a 25 előadásból 3 — címe szerint legalább — a szocialista kultúrával, ideológiával foglalkozhassék (Bresztovszky Ede, Migray József, Smetanicz-Klinsky előadásai). Érdekes a Balkán — s konkrétan Törökország — kultúrájának reprezentációja ebben a sorozatban.

A társaságra ható szellemi áramlatok közül jelen van a pszichanalízis; foglalkoznak a kriminológia újabb problémáival. Tanulságos az a névsor, amely a „Korunk vezető elméi” című sorozat kapcsán áll össze. Spengler, Andrassy Gyula, Nietzsche, Mussolini társaságában szerepel Thomas Mann, Anatole France, Stefan Zweig, Shaw neve. A történelmi materializmus képviselőiről — legalábbis az előadócímek — nem vesznek tudomást. A sorozat előadói Bálint György, Dénes Lajos, Gyergyai Albert, Hevesi Sándor, Kárpáti Aurél, Laczkó Géza, Pethő Sándor, Sós Endre, Szántó Rudolf, Szolnoki István, Turóczi-Trostler József és mások voltak.

A Vajda János Társaság társadalom- és történelemszemléletét még differenciáltabban értékelhetjük, ha egy pillantást vetünk a néprajzi előadásokra. „A parasztot békében kell hagyni (. . .) a paraszt élete az örök folytonosság — véli Plätz Rudolf —, a föld ősi szellemének parancsszavát követő kozmikus élet. Nekünk, a dekadencia mérgezettjeinek csak az a kötelességünk lehet, hogy meg ne fertőzzük, ami tiszta és életerős, és áhítattal álljunk meg előtte.” S emlékeztetnem kell Komlós Aladár *Az új népiesség* című tanulmányára, melyet a szerző 1934-ben olvasott fel. Komlós jogos aggálllyal figyelmeztetett arra, hogy a népi-urbánus ellentét — faji és osztály-koncepciójuk tisztázatlanságaival — megosztja a szellemi társadalmat; ellentétben a „régii” népiességgel, amely a haladó erők koncentrálódását tette lehetővé.

Mindamellet a néprajzi előadások azt mutatják, hogy a nép, a parasztság — elsősorban kulturális — szerepét, jelentőségét kellő súllyal értékeli a társaság. Kulcsár István, Nagyfalusi Jenő, Ortutay Gyula, Plätz Rudolf, Tiszay Andor, Viski Károly adnak elő magyar,

osztrák, abesszín népszokásokról, népművészetről, „a primitív és exotikus népek” kultúrájáról. (A Vajda János Társaság ilyen irányú törekvése jótékonyan és megerősítően hatott például Radnóti Miklós fordítói tevékenységére is.)

Népművészeti kiállításokat szerveznek, székely népi tánc- és ballada-bemutatót tartanak.

A fentiekhez kapcsolódik számos zenei, művészeti előadás; Kodály, Lajtha László, Molnár Imre, Szabolcsi Bence és mások megnyilatkozása a társaság pódiumán.

„Az új Európa szellemi áramlatai” című téma előadásai a harmincas-negyvenes években mintha kikerülnék a konkrét politikai kérdéseket. Sok bennük az absztrakció; gépről, technokráciáról, a szellemi kultúra, az élet válságáról beszélnek. Nyílt, pozitív állásfoglalásig nem jutnak el. A magyar társadalom konkrét problémái legfeljebb Zilahy Lajos néhány előadásában körvonalazódnak (*Savonarola – ma, Új Szellemi Front, Kitűnőek iskolája*).

A társaság politikai-társadalmi-történelmi koncepciójának felvázolása után lássuk a bennünket közelebről érdeklő területeket. A Vajda János Társaság irodalomszervező munkájában számos pozitív mozzanat van. Vajda és Madách esetében a magyar irodalom külföldi megismertetésének, „áttörésének” ügyét is szolgálták, Ady vonatkozásában nem riadtak vissza a hivatalos értékeléssel (Rákosi Jenő, Berzeviczy Albert) vívott szenvedélyes polémiától sem.

A társaság tablószerűen és külön-külön is bemutatta a modern magyar költészet nemzedékeit. 1939-ben – több alkalommal – József Attila, Fodor József, Radnóti, Zelk, Vas István, Hajnal Anna, Devecseri Gábor, Jankovich, Jékely, Karinthy Gábor, Pásztor Béla, Weöres, Zsigmond Ede költeményei jutnak fórumhoz, Szerb Antal bevezetője után.

1940-ben a Zeneművészeti Főiskolán tartották meg a magyar líra három nemzedékét együttesen reprezentáló programokat, amelyeken a társaság kevésbé jelentős költői például a *Nyugat* legnevesebb gárdájával szerepeltek közösen. A nemzedéki ellentétek oldása-áthidalása ezekben a műsorokban nem lehetett mellékes szempont. A politikai baloldalhoz való közeledés a negyvenes években egyre nyilvánvalóbb. 1942. március 3-án Szabó Zoltán *A költő hivatása* címmel tartott előadást, melyben – illusztrációképpen – Petőfi, Ady, József Attila költeményei is helyet kapnak.²¹

1943. február 9-én a napilapok hírt adtak a munkásköltők matinéjéről. Darvas József bevezetője megállapította, hogy „Az utóbbi nehéz csztendők komoly elmélyülést hoztak a munkásság költészetében”.²²

²¹ Lapkivágás Mikó Magda gyűjteményében.

²² Újság, 1943. febr. 9., 8.

Darvas méltatta „József Attila költészetét, emberi, szocialista magatartását” is.²⁸ A programban József Attila versein kívül más jelentős munkásköltők — Benjámin, Radnóti, Zelk, Lukács László, Földeák János, Fodor József — alkotásai is szerepeltek. (Nyilvánvaló, hogy a „munkásköltők” megjelölés itt bizonyos ideológiai rokonságot, közösséget érzékeltet.)

Tiszteletre méltó előadássorozat volt 1939–40-ben az „Európa mai lírája” című ciklus, melyben fontos és kissé periferikus területek (pl. a modern brazil költészet) egymás mellett kerültek bemutatásra. Mindezzel természetesen csupán csak néhány mozzanatát vázoltam a Vajda János Társaság irodalomszervező tevékenységének.

Az irodalmi előadások a modern és klasszikus magyar s a világ-irodalom hatalmas anyagát dolgozták fel. Külön sorozat tárgyalta a színház problémáit. Az irodalmi előadások tekintélyes része megjelent tanulmányok, cikkek elismérlése volt; ám számos esetben az előadók a társaság pódiumán pedzették először az őket foglalkoztató gondolatot. Izgalmasak voltak Bálint György, Benedek Marcell, Szerb Antal irodalomról szóló beszámolóit.

Kodolányi János, Sós Endre politika és irodalom viszonyáról adott elő; Koinlós Aladár, Imre Sándor az irodalmi nevelés problémáival foglalkozott; Laczkó Géza aktuális irodalmi kérdések kapcsán fejtette ki véleményét. François Gachot, Hajdú Henrik, Mohácsi Jenő, Plätz Rudolf, Raith Tivadar, Schöpflin Aladár, Szántó Rudolf, Szerb Antal, Tábori Pál, Vikár Béla, ifj. Vajda János a francia, a skandináv, osztrák, német, angol, belga, finn irodalom megismertetésén fáradozott. Irodalmi előadásokkal szerepelt Babits, Fejtő, Halász Gábor, Kárpáti Aurél, Harsányi Zsolt, Kóbor Tamás, Kassák Lajos, Kosztolányi, Márai, Sík Sándor, Tolnai Gábor, Török Sándor, Trócsányi Zoltán, Turóczi-Trostler József; Berzsenyi, Arany, Bródy Sándor, Molnár Ferenc, Osvát, Móricz, Kosztolányi, Kiss József, Mikszáth, Juhász Gyula valamint Homérosz, Huxley, Heynicke, Puskin, Valéry, Joyce — és inások — művészetét, életművét, alkotásait méltatták.

A színházi élet, a színészet, rendezés, dramaturgia hazai és külföldi problémáit tárgyalták Ascher Oszkár, Benedek Marcell, Hevesi Sándor, Hevesi András, Hont Ferenc, Lengyel Menyhért, Márkus László, Németh Antal, Rédey Tivadar, Kerényi Károly, Hunyady Sándor, Otto Zarek előadásai. A Thália hazai úttörését figyelemmel kísérve kitekintettek az olasz és német, a francia és amerikai kortárs-törekvésekre is, képet adtak a drámairodalom korszakairól; rendszeresen elemezték egy-egy színházunk évadját. A pusztasors felsorolás is az irodalmi ismeretterjesztés és kutató munka roppant méreteiről tanúskodik. E tevékenység alaposabb értékelését további mélyreható elem-

²⁸ Népszava, 1943. febr. 9., 6.

zések biztosíthatják csupán. A Vajda János Társaság nem érte be az előszóval: 19 kötetnyi-füzetnyi szépirodalmi anyagot adott ki 1925 és 1943 között, s két füzetben ismertette a társaság tevékenységét egy-egy adott időszak során. Könyvkiadó programja eredetileg a kellőképpen nem érvényesülő magyar írók támogatását tűzte céljául. Ezt a munkát bizottság irányította, melynek a harmincas években Rubinyi Mózes volt az elnöke, s tagjai Vajthó László, Karinthy Frigyes (szóba jött Supka Géza neve is).

A Vajda János Társaság — üresen maradt előfizetési gyűjtőív tanúsága szerint — 1931 márciusában jelentette volna meg Radnóti Miklós *Csokor fiatal legényhang* című kötetét. Bár ez az időpont egybeesik az *Újmódi pásztorok éneke* — másutt törtető — kiadásával, a gyűjtőíven ígért kötet kéziratban maradása bizonyára irodalmunk nem is csekély veszteségét jelenti.

A külföldi költészetet bemutató antológiák színvonala magasabb a társaság egyéb természetű szépirodalmi kiadványaiénál. Ezekben kitűnő műfordítók adnak találkozót: Radnóti és Vas István fordításában megjelentették Apollinaire válogatott verseit (1940), de a kéziratban számos más neves műfordító alkotását is tartalmazza, Tábory Pál 1935-ben *Amerika új lrdája* címmel készített antológiát. 1939-ben Rónai Pál a brazil költészetet tette hozzáférhetőbbé *Brazília üzen* című antológiájával, s Szemlér Ferenc *Mai román költők* című fordítás-gyűjteménye (1940) szintén rangos vállalkozás volt. Az ó- és újkori világirodalom klasszikusai két kötetben szerepeltek: Musaios *Héró és Leandrosát* 1942-ben Trencsényi-Waldapfel Imre tolmácsolásában jelentették meg, John Keats válogatott verseit Pál Endre átültetésében 1943-ban adták ki. A kéziratban fennmaradt fordítások közt szép számmal találunk a modern német expresszionizmus képviselőitől; Plätz Rudolf és mások fordításai ezek; s felvetődött a modern török költészet bemutatásának gondolata is, bizonyára a magyar külpolitika némely törekvéseit is figyelembe véve.

Kárpáti Aurél összeállításában jelent meg 1934-ben az *Új magyar ltra* című kötet; alcíme szerint: „fiatal költők antológiája”. Mindenféle provincializmustól mentes kötet, valóban jelentős seregszemléje a harmincas évek magyar költészetének.

Kárpáti Aurél az aktualitásokon túlemelkedő, örök költészet elvét vallja az előszóban: „az egyetemesen, a mindenkire és minden időkhöz szólón van a hangsúly.” (4) Nem tagadja azonban, hogy „az igazi költő sem független korától”. A kötetben helyet kapott költők a társaság felhívására küldték be verseiket, s a bíráló bizottság ebből az anyagból válogatott. A költők betűrendben következnek egymás után, s legfontosabb életrajzi adataikat is közlik.

A 34 költő sorában ott vannak Bálint György költeményei, melyek a „lélek emberé”-nek aggodalmait közvetítik, s belső feszültséget mu-

tatnak a kispolgári jólét s a világ szenvedései között. Hajnal Anna, Jékely Zoltán, Keszi Imre, Korvin Lajos, Ortutay Gyula, Kállai Gyula, Rónai Mihály András, Vas István, Weöres Sándor, Zelk Zoltán, Berczeli A. Károly, Toldalagi Pál részvétele a „harmadik nemzedék” nagy aktivitására vall: a Vajda János Társaság derékhadát ez a generáció adja.

A népi írók és a falukutató mozgalom képviselte szinte csupán Sértő Kálmán és Szabó Zoltán szereplését jelenti; távol maradnak a *Nyugat* második nemzedékének olyan tagjai, mint Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Fodor József, Erdélyi József, Sárközi György; talán mert legfeljebb éveik számát illetően sorolhatták volna őket a „fiatalok” közé.

Igen fontos azonban József Attila jelenléte a kötetben: az *Ódát* — a (Mellékdal) nélkül — s az *Elégiát* küldte el Hódmezővásárhelyről; Radnóti Miklóscé, aki a Vajda János Társaság és a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának tagja. Radnóti a *l'aj, változással, a Beteg a kedves, az Emlékező vers* és a *Köszöntsé a napot!* című költeményeket választotta ki közlésre; költői delelője előtt állt.

A hazai avantgard munkásmozgalommal kapcsolatot tartó szárnyát Lanátor Pogány Ferenc és Vajda János képviselte, mindketten tagjai a Vajda János Társaságnak.

A kevésbé ismert fiatalok közül figyelmet érdemel Mérei Viktor, akinek költőisége bizonyos mozzanataiban Radnóti felé mutat. Érti a fasizmus fenyegetését; a riasztó társadalmi jelenségeket — munkanélküliség, nyomor — felelős nyugtalansággal szemléli, néhol Komját Aladárra emlékeztetően: „kihűlt a kohó, üres az üst / S nem lesz csodát: öt kenyeret, két halat — / Szánkba nem jut hús-falat.” Az antológiának tehát fontos helye van a harmincas évek költői egységfrontot munkálni akaró antológia-vállalkozásai sorában.

A társaság lírikusai már vegyesebb benyomást keltenek; költői magatartásukban a dilettáns- és epigon-jegyek sem ritkák. Kéccs Dzsó költészetét (*Harminc vers* — 1925; *Mi lesz?* 1927) saját sorai jellemzik: „Betelt formák dobolnak rajtam / S üres formák ásítanak.” Tőle telhetően mindent megtesz, hogy az „üres formák” száma minél kevesebb legyen. Juhász Gyula-reminiszcenciák, olykor pedig a fiatal József Attilára emlékeztető gesztusok mutatkoznak — egyébként formai rutinra valló — verseiben. Bizonyos együttmozgását jelzi a kor lírai élvonalával a zászló-motívum szerepeltetése; felidézi a háború nemzedék-élményét, s tisztességes indulattal vállalja-vallja zsidóságát, ragaszkodva az ősi hagyományokhoz, de a jelen Magyarországhoz is.

Balázs István verseiben (*Orgonabúgás* — 1928, *Fájdalom . . . Egyszerűség . . .* — 1929) az epigon-jelleg még szembetűnőbb. Első kötete Ady dallamaira íródott; szimbólumai elkésettek, avultak. A gályarab-

motívum Wagner Lillával — s másokkal — rokonítja, s az általa is használt torony-motívum is előfordul a húszas-harmincas évek magyar lírájában. Verseit a központosítás is csak érzelmeskedőbbé teszi, a . . . jel és a zárjel tobzódó használata. Második köteté némi változást mutat; megjelenik benne a megszólítás mozzanata, s feltűnőbb az expresszionista törekvés; a hang ironikusabb, filozófikusabb. Az Ady-hatás helyébe újabbak tódulnak a világirodalom különféle tájairól.

B. Radó Lili (kötetei: *Ketten a tükkör előtt* — 1931, *Úgy érzem, élttem* — 1935) a magány művi feloldására törekszik; kismesteri kimunkáltság látszik versein. A második személyre szerkesztett megszólítás gesztusa nála is szerepel. Helyenkint szentimentális hangulatait a valóságban való kételkedés emberi hitele váltja fel. Második könyve frissebb, eredetibb, néhol erőteljesebb is. Bizonyos letisztulás mutatkozik: „Nézd csak, szürkévé serdül az éji sötétség” — kezdi *Almatlan éj reggelén* című költeményét. Szabad verseiben Szabó Lőrinc hatása érezhető, s nem egy helyen Radnóti-szerű megoldások akadnak, bár versei általában narratív jellegűek; clemei nem képek, hanem gondolatok, ötletek.

Laátor Pogány Ferenc (*Modern csaták* — 1935) szabad verseiben az egyedülvalóság programját hirdeti. Anarchista-nihilista felfogása novelláiban is elárulkozik. Központi kategóriája a szabadság, amely valamiféle oblomovi tétlenséget jelent: „királyi lustaságban” akar állást foglalni „a szél / polgári igéi ellen”. Mintha József Attila kulcsfogalmait vitatná, amikor ezt írja: „a jó, a rend s a kötelesség / bacillusait kifüstöltem magamból”. A hódítót, az erőt köszöntő verse, s a herosztratoszi eszménykép zavaros — s némileg veszélyes! — törekvéseket reprezentál. Wagner Lilla „Istenes és Istent-tévesztett” versei (*Ürömös* — 1940) 20 év beérett termését adják. Lírája artisztikus; szüntelen bújkálás a világirodalom labirintusában. A kötet valósággal vers-tani példatár. Legszívesebben babitsos-nyugatos ízzel versel, de hatással van rá a népdalok, balladák, középkori hagyományok formai-tartalmi öröksége is. Ez a tudatosan imitatív költészet nem mutat erőteljesen egyéni, mással összetéveszthetetlen jelleget. A gályarab- és a Barabbás-motívum bizonyos korhoz kötődő, társadalmi érdekű tónussal árnyalja Wagner Lilla költészetét. Vallásossága is imitáció, ördög- és angyal-képzetek könnyed szorításában, s alkalom arra, hogy zsoldárokat, könyörgéseket írthasson; a témát különböző korok hangszereire variálhassa.

A próza-sorozat legidőtállóbb darabja Kárpáti Aurél esszékötete, *A menekülő lélek* (1935). Konkrét ítéleteit ez alkalommal nem szükséges vizsgálni: Komlós Aladár megadta a szempontokat marxista értékeléséhez.²⁴ Kárpáti a kritikus magányosságát hangoztatja; a nem

²⁴ KOMLÓS A.: *Gyulaiától a marxista kritikáig* — Akadémiai, Bp. 1966.

erudíción alapuló intuitív megismerés, a proteusi hajlékonyság híve. Több helyütt tagadja a művészet fejlődését — ez azonban valami abszolút értékrendszer — jogos — tagadását is jelenti. Elveti a realizmust is, avultnak tartja, ám tulajdonképpen naturalizmust ért ezen, a stilizálás ellentétét. Nagyon tanulságosak Kárpáti politikai megjegyzései. Gúnyos és értetlen szavakkal festi a vakhit állítólagos uralmát a szovjet rendszerben, de azt is észreveszi, hogy „Goethe hazájából máglyaláng süt felénk: ott már úgy égetik a könyveket, mint a középkorban a boszorkányokat. Oroszország végre befogadta a haladás gondolatát, de csak azért, hogy materializálhassa a szellemet, amely Olaszországban a szabadság vörös-inge helyett az engedelmesség fekete uniformisába öltözködik.” (145) Így ad tablót Európáról, s ebben az összképben még a Szovjetunió bemutatása a legrokonszenvesebb. Akárcsak Komlós Aladár egyik előadása a Vajda János Társaságban (*Az új népiesség*), Kárpáti könyve is szkepszissel fogadja azt a koncepciót, „amely a magyarságot azonosítja a paraszttal s a nemzetet a faluval” (58). Egyik megteremtője a harmincas évek Homais-szimbolikájának: az ő Homais-ja „hisz a fejlődés boldogító dogmájában”, „stupid-hevülő” fajta. Könyve optimista befejezéssel zárul: Lucifert idézve reménykedik a Szellem feltámadásában. Lanátor Pogány Ferenc *Szabadon* című elbeszélés-kötete (1928) fentebb már tárgyalt verseinek eszmeiségét előlegzi. Hőseit életük valamely jelképes fordulópontján ábrázolja, s fogadkozásaikat, ábrándjaikat szembesíti a kíméletlen, nyers valósággal. A köteten végighúzódik a Hérosztratoszmotívum; az emberek alaptulajdonságának a nagyravágyást, a felkapaszkodási törekvést tartja. Biblikus és modern nagyvárosi környezetben játszódó novelláinak belefásult vagy nihilista-anarchista módon lázadni próbálkozó figurái absztrakt sémák szerint élnek, mozognak; konkrét társadalmi érvényük, valóságvonatkozásuk nincs. Szembetűnő ez a gyengeség munkás-alakjaiban, bár többnyire kispolgárokat szerepeltet. A címadó novella értelmiségi hőse végzetes betegsége kapcsán rádöbben egész élete hazugságára; kitör környezetéből, felszámolja társadalmi kapcsolatait, otthagyja vagyonát, s dologtalanul — „szabadon” — elterül a domboldalon.

Szalai Imre *Elhagyott ídszol* című elbeszélés-gyűjteményét 1938-ban jelentette meg a Vajda János Társaság. A szerző Radnóti Miklós baráti társaságához tartozott, a költő neki ajánlotta *Táj, szeretőikkel* című versét. Szalai stílusa kissé a századforduló költőiségét idézi, helyenkint azonban az újabb keletű impresszionista modor is érzeteti hatását. Petőfi—Vajda hagyományait ápolja Bozzai Pálról szóló — erotikusságában, eszközeiben Pásztor Vajda-könyvre emlékeztető — novellájában, s írásait valamiféle állandó pátosz hatja át. Kedvelt típusait Stanley és Livingstone figurájában szemlélteti: az egyik az új kor friss embere, a másik a tudás csömörével elhúzódik a civilizáció-

tól. Másutt a megváltás, Krisztus és Barabbás motívuma épül be az elbeszélésbe; Júdás a passzív Jézust árulásával akarja a tettek felé lökni, ám kiábrándulva tapasztalja: mindenki csak önmagát válthatja meg. Az erőltetett paradoxonokat sem mellőző moralizálás langyos érzélgősséggel telítődik az író saját korát ábrázoló novelláiban. Szalai a „háború utáni szomorú, megcsépelt és öregedő” ifjúság krónikása, aki nemzedéke élményeiből egy fordított biológiai következtetést alkalmaz a társadalomra: az életkörülmények és -lehetőségek alkalmazkodnak a szervekhez, s a silányak kiválasztódása érvényesül.

Ez a pesszimista filozófia cseng ki — szándékolt optimizmusa ellenére — dr. Solt Hugó könyve (*Akarat és értelem* — 1943) végén is. Nyilvánvaló, hogy a háború, az üldöztetések hatására érzi úgy, hogy a determinizmus azt is jelenti: „az ember nem változtathat saját biológiai és szellemi lényegén és ezt az életet úgy kell leélnie, ahogyan az, tőle függetlenül rendeltetett és soha nem állhat módjában eleve meghatározni azt, hogy milyen gazdasági-társadalmi, vagy politikai berendezésű világban éljen, nem szerkeszthet egy előre kieszelt társadalmi formát és tudásának határai és formái függetlenek vágyaitól” (131).

4.

Solt Hugó megállapításai a Vajda János Társaság felszabadulás előtti működésének utóján történtek. Rezignált következtetése kissé a társaság eredményeinek viszonylagosságát is jelzi. Ekkoriban fogalmazza meg Benedek Marcell, a társaság egyik utolsó vezetője, a szépen élni, szépen meghalni nemesen sztoikus gondolatát. Szükség volt erre az erőt adó gondolatra; a társaság több tagja — mint Plätz Rudolf is — a fasizmus poklában veszett el.

Etikus művészek — és művész-önjelöltek — zárt körű együttesének indult a Vajda János Társaság. Erejéből — önerejéből! — mégis többre futotta.

A Vajda János Társaság jelentősége már létezése, virágzása idején ellentmondásos megvilágításba került. E körre is vonatkoztatható Németh László véleménye: „A harmincasoktól (inkább kortársak, mint nemzedék) sok értékes egyéni teljesítményt láttam, *egységet*, a közönséget meggyőző világos *választ* nem vártam.”²⁵

Mégis kétségtelen, hogy ez a társaság mint morális példa ma is emlékeztető. Felszabadulás utáni művészeti és irodalmi életünk nem egy jelentős személyisége a Vajda János Társaságban töltötte inas-

²⁵ NÉMETH L.: *Kiadatlan tanulmányok*, i. m. I : 460; 331.

éveit, szerzett tanulságos tapasztalatokat. Hogy a társaság folytatásra ösztökélő példa volt, mutatja a szervezet időleges megújulása 1945 után. Erről a szakasról nem számoltam be dolgozatomban: a társaság tevékenységének új korszaka az előzőhöz képest merőben más társadalmi-politikai-kulturális miliőt feltételezett.

Vállalkozásom fő célja adat- és tényközlés volt: egyes – jelentéktelenebb folyamatba illeszkedő – adatok a jelentős mozgásformák megértése szempontjából is néha tanulságosak lehetnek.

KÖHÁTI ZSOLT